

Agnieszka Durlej-Krach
Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego

Człowiek a świat wartości w szesnastowiecznej hiszpańskiej wersji *Wielkiego podboju zamorskiego (La Gran conquista de Ultramar)*

Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr hab. Katarzyny Dybeł

STRESZCZENIE

Celem prezentowanej przez mnie rozprawy doktorskiej jest analiza sposobu przedstawienia świata wartości oraz prowadzących do niego dróg w dziele *Wielki podbój zamorski (La Gran conquista de Ultramar)*. Ten obszerny utwór literacki, który posłużył za podstawę badawczą niniejszej dysertacji jest szesnastowieczną wersją kastylijskiego utworu powstałego w trzynastym wieku (ok. 1291–1295) i stanowiącego szczególną *réécriture* łacińskiego dzieła *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* autorstwa Wilhelma z Tyru oraz niektórych starofrancuskich *chansons de geste* opiewających dzieje pierwszej wyprawy krzyżowej, w szczególności: *Rycerza z Łabędziem (Chevalier au Cygne)*, *Berty Wielkostopej (Berthe aux grands pieds)*, *Mainet (Mainet)*, *Pieśni o Antiochii (Chanson d'Antioche)* i *Pieśni o Jerozolimie (Chanson de Jérusalem)*. Przypuszcza się, że owo trzynastowieczne dzieło powstało z inicjatywy króla Kastylii Alfonsa X Mądrego (o czym wnioskujemy na przykład z pierwszych zdań Prologu analizowanego utworu: „my, don Alfons, król Kastylii, Toledo, Leonu i Andaluzji, rozkazujemy przetłumaczyć historię opisującą, co wydarzyło się na Zamorzu, (...) zgodnie z tym, co czytamy w dawnych księgach”), w jego skrytorium, a kontynuatorem przedsięwzięcia mógł być jego syn Sancho IV. Utwór ten miał istotne znaczenie dla tradycji kulturowej Europy romańskiego Średniowiecza i stanowi świadectwo europejskiej wspólnoty myśli tego okresu. Jest też interesującym utworem dla dzisiejszych badaczy ewolucji powieści rycerskiej oraz historii gatunków literackich. Ukazuje on specyfikę trzynastowiecznej twórczości narracyjnej sytuującej się na

pograniczu literatury faktu i tekstów przynależących do fikcji literackiej. Reprezentuje cztery gatunki literackie: kronikę, pieśń o czynach, powieść i legendę. Kwestia źródeł *Wielkiego podboju zamorskiego* pozostaje w ogólności przedmiotem dyskusji badaczy. Nie ulega jednak wątpliwości, że najistotniejszą rolę w jego powstaniu odegrała wspomniana *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* autorstwa Wilhelma arcybiskupa Tyru, którego rola jako dziejopisarza była znacząca, gdyż był jedynym reprezentantem historii frankijskiej na terenie Syrii począwszy od dekady między 1130 a 1140 rokiem i jako jedyny ukazywał wówczas łacińskie spojrzenie na tamtejsze wydarzenia.

Wersją *Wielkiego podboju zamorskiego*, która posłużyła za podstawę moich dociekań jest jego hiszpańskie *editio princeps* wydane 21 czerwca 1503 roku przez mistrza Hansa Giessera w Salamance. Wydanie to obejmuje dwa woluminy zawierające cztery księgi, w których tekst – podzielony na akapity – został zapisany w dwóch kolumnach. Całość mieści się na 437 arkuszach papieru w formacie *cuarto mayor*, co odpowiada wielkości strony od 27 do 30 centymetrów. Jednym z czterech źródeł, które złożyły się na całość szesnastowiecznej kompilacji jego pierwodruku był manuskrypt 1187, przechowywany obecnie w Bibliotece Narodowej w Madrycie.

Księga pierwsza analizowanego utworu przedstawia początkowe etapy pierwszej wyprawy krzyżowej oraz powody jej zorganizowania. Opowiada także historię Rycerza z Łabędziem, a tym samym przedstawia początki genealogii Gotfryda z Bouillon. Księga druga relacjonuje przebieg zdobycia Antiochii. Księga trzecia traktuje o podboju Jerozolimy, o wyborze Gotfryda z Bouillon na króla Świętego Miasta, o jego odmowie przyjęcia tego tytułu i o jego śmierci, a następnie o pierwszym koronowanym królu Jerozolimy – Baldwinie, bracie Gotfryda i kolejnych władcach Królestwa Jerozolimskiego. Księga czwarta ukazuje śmierć Baldwina i historię ostatnich władców łacińskiego królestwa w Ziemi Świętej; zawiera też zapowiedź kolejnych wypraw krzyżowych. Współczesna krytyczna edycja owego dzieła, przygotowana przez Louisa Coopera, ukazała się w Bogocie. Tę właśnie edycję przyjąłem za podstawę mojej pracy badawczej. Rozprawa została napisana w języku polskim, co ma na celu przybliżenie polskojęzycznemu

czytelnikowi tego mało znanego, a przecież ważnego dla europejskiej kultury utworu.

Wielki podbój zamorski był już przedmiotem badań naukowych: nie tylko filologów, ale też historyków i historyków idei. Jednak, jak wnioskuję z analizy literatury krytycznej, system aksjonormatywny wpisany w jego tkankę literacką nie został jeszcze poddany przez nikogo całościowej analizie. Niniejsza rozprawa stara się tę lukę wypełnić. Nie chodzi przy tym wyłącznie o zrekonstruowanie systemu wartości i określenie dróg, które do niego prowadzą, ale też o poddanie analizie i interpretacji wpływu owego systemu na działania i zachowania bohaterów dzieła, ich postrzeganie świata oraz sposób myślenia. Co istotne, świat przedstawiony, jaki odkrywamy w szesnastowiecznej wersji *Wielkiego podboju zamorskiego* odzwierciedla system wartości nie współczesnej mu epoki, lecz ten wpisany w trzynastowieczne dzieło, którego językową adaptacją i wydaniem zajął się mistrz Hans Giesser. System ten został ukształtowany przez myśl filozoficzną i teologiczną dwunastego i trzynastego wieku oraz przez ideologię wypraw krzyżowych.

Rozprawa składa się z dwóch zasadniczych części, podzielonych na rozdziały odnoszące się w pierwszej z nich do poszczególnych wartości, a w drugiej – do dróg prowadzących do wyodrębnionych wartości. Części te zostały poprzedzone wstępem i podsumowane konkluzją. Całości dopełnia bibliografia tekstów źródłowych i opracowań krytycznych oraz streszczenie w języku angielskim. W części pierwszej, zatytułowanej „Świat wartości”, przedstawiłam wartości, do których dążą, lub które urzeczywistniają bohaterowie analizowanego dzieła. Wartości te porządkują ich życie, wprowadzając w nie ład i nadając mu głębszy wymiar. Część ta składa się z dziewięciu rozdziałów (odpowiadających kolejnym wartościom) i prezentuje je według porządku hierarchii zstępującej. Rozdział pierwszy, „Bóg”, ukazuje wartość najwyższą, którą jest dla krzyżowców Bóg pojęty osobowo i trynitarnie. Czuwa On na różne sposoby nad ich poczynaniami, wspiera i pomaga osiągać to, co po ludzku jest nieosiągalne. Wartość ta wprowadza w horyzontalny świat krzyżowców wertykalny wymiar transcendencji, dzięki któremu otwierają się oni na rzeczywistość metafizyczną, pozwalając przenikać się działaniu łaski. Dzięki obecności owej wartości, w tekście wyraźnie zarysowuje się teocentryczne spojrzenie na otaczającą

bohaterów rzeczywistość. Rozdziały drugi, trzeci i czwarty („Prawda”, „Dobro”, „Piękno”) ukazują nawiązującą do platońskiej myśli triadę wartości, które ukierunkowują życie bohaterów utworu i sprawiają, że ich człowieczeństwo staje się pełniejsze, a wędrówka nabiera sensu eschatologicznego. W świecie przedstawionym *Wielkiego podboju zamorskiego* Bóg jest Prawdą najwyższą i wszelkie poszukiwanie prawdy przybliża krzyżowców do samego Stwórcy. Jest On również emanującym źródłem wszelkiego dobra, doskonalącym człowieka i otaczającą go rzeczywistość. Z kolei piękno, jakie odsłania się w utworze, jest zarazem proporcją i harmonią, przede wszystkim duchową i moralną. Piękno i dobro często stanowią tutaj jedność, którą starożytni Grecy określali mianem *kalokaghatia*. Jednak piękno to nie tylko wymiar duchowy, ale i materialny napotykaney rzeczywistości *Outremer*. Rozdział piąty („Ojczyzna”) przedstawia wartość, jaką była dla krzyżowców ojczyzna, rozumiana tu w potrójnym wymiarze: jako ojczyzna ziemską (kraj pochodzenia krzyżowców – ziemia, z której wyruszają na wyprawę krzyżową), jako ojczyzna duchowa (jest nią Ziemia Święta, ziemską ojczyzna Chrystusa – cel pielgrzymowania krzyżowców) i jako Ojczyzna Niebieska (pojmwana jako ostateczny cel ich ziemskiej wędrówki). W rozdziale szóstym („Męstwo”) zajęłam się wartością, która staje się w analizowanym dziele wyznacznikiem rycerskości bohaterów, uwzględniającym jej dwupoziomowy charakter definiowany przez niektóre trzynastowieczne utwory francuskie jako z jednej strony „rycerstwo ziemskie” („chevalerie terrestre”), a z drugiej jako „rycerstwo niebiańskie” („chevalerie céleste”). Chodzi więc o wymiar walki zbrojnej, ale też o wymiar walki duchowej. Z męstwa idącego w parze z roztropnością wypływa siła umożliwiająca krzyżowcom walkę bez względu na trudności i niebezpieczeństwa. Służba Bogu i ludziom wymaga od bohaterów utworu pokory. Ta właśnie wartość jest przedmiotem rozdziału siódmego („Pokora”), który ukazuje, jak dzięki owej pogardzanej w Antyku, a dowartościowanej w chrześcijańskim Średniowieczu cnocie *humilitas* zmierzanie ku ziemskiemu i eschatologicznemu celowi wędrówki staje się łatwiejsze i bardziej wspólnotowe, bo budujące, a nie niszczące wzajemne ludzkie relacje. Pokora jest tu przede wszystkim rozumiana jako stawanie w prawdzie. Jest wartością wiodącą ku dobru i pięknu

duchowemu. Rozdział ósmy („Sława i honor”) traktuje o niezwykle istotnych i rozumianych zarówno w horyzontalnym, jak i wertykalnym wymiarze egzystencji bohaterów utworu wartościach. Chodzi z jednej strony o zdobycie lub utrwalenie dobrego imienia (własnego i swojej ojczyzny), ale też o zyskanie uznania w oczach Boga i zasłużenie na nagrodę przebywania z Nim w wieczności. Rozdział dziewiąty („Bogactwo i władza”) ukazuje wartości, które sytuują się w najbardziej przyziemnym obszarze dążeń bohaterów *Wielkiego podboju zamorskiego*. Pozostają one związane z działalnością postaci wywodzących się zarówno z kręgu cywilizacji chrześcijańskiej, jak i muzułmańskiej. W szczególności forma władzy, która ma największe znaczenie dla krzyżowców, to odzyskanie panowania w Ziemi Świętej. Jest ona wynikiem walki defensywnej, w której krzyżowcy walczą w obronie utraconych terytoriów.

Część druga („Drogi do wartości”), składająca się z siedmiu rozdziałów, traktuje o drogach prowadzących do wartości wyodrębnionych przeze mnie w części pierwszej. Część ta jest bardziej dynamiczna w stosunku do poprzedniej z uwagi na kategorię drogi, a tym samym ideę wędrowania, która wskazuje na procesualny charakter przemian zachodzących we wnętrzu bohaterów, a także – w wymiarze fizycznym – na kolejne etapy ich pielgrzymowania do Ziemi Świętej. Rozdział pierwszy („Wiara”) omawia fundamentalną dla systemu aksjologicznego *Wielkiego podboju zamorskiego* oraz dla tożsamości bohaterów kategorię wiary. Ta cnota teologalna prowadzi nie tylko do głównej wartości, jaką jest Bóg, ale też do innych – pozostających z nią w korelacji – wartości. Kształtuje relację człowieka z Bogiem, ale też jego relacje z innymi. Pomaga przetrwać i pokonać to, co po ludzku nie byłoby możliwe do pokonania, umożliwia ciągłe przekraczanie granic otaczającej rzeczywistości i samego siebie. Z wiarą koresponduje inna cnota teologalna – nadzieja, której poświęciłam drugi rozdział tej części rozprawy. Cnota ta, postrzegana tu w kontekście aksjologicznym jako droga, prowadzi bohaterów utworu ku duchowej i eschatologicznej ojczyźnie, stając się katalizatorem ich działań oraz wyzwalając w nich moc powstawania z porażek i upadków, bez względu na okoliczności. Z nadzieją wiąże się niepewność, jednak tkwi w niej także silne pragnienie spełnienia; daje

człowiekowi szansę, by nie zwątpił. Ostatnia cnota teologalna, miłość, jest przedmiotem analizy i interpretacji zawartej w rozdziale trzecim o tym właśnie tytule. Także ona jawi się jako droga, którą można odczytać w *Wielkim podboju zamorskim* w trzech wymiarach relacyjnych. Miłość, pojęta także jako wartość epistemologiczna, jest tu poznaniem rozumianym jako spotkanie człowieka z Bogiem i z drugim człowiekiem. Jest ona przede wszystkim miłością Boga do człowieka, gdzie Bóg jest dobrym Ojcem, który troszcząc się o swoje dzieci stale nad nimi czuwa. Miłość jest również uczuciem ludzkim, gdzie człowiek kocha Boga, przestrzegając Jego zakazów i nakazów, ale przede wszystkim przebywając z Nim w łączności przyjaźni. Miłość ta rozciąga się na drugiego człowieka, stając się odbiciem miłości do Boga. Jednym z rodzajów miłości jest przyjaźń, która zakłada bezinteresowność oraz jedność dusz. Cnota ta, szczególnie wysławiana przez księgi sapiencjalne Biblii oraz przez *Etykę Nikomachejską* Arystotelesa, była także ceniona w średniowiecznym kodeksie rycerskim. Starofrancuskie pieśni o czynach i powieści pisane prozą czynią z niej jeden z najbardziej emblematycznych motywów, pretendujący do rangi toposu. Krzyżowcy żywią też uczucie szczególnej miłości do ojczyzny: ziemskiej, duchowej i niebieskiej. Rozdział czwarty, „Zdumienie i tęsknota”, ukazuje dwie szczególne drogi, które wiodą krzyżowców do poznania otaczającego ich świata. Tekst nawiązuje tu do arystotelesowskiej kategorii *thaumaston*, według której zdumienie i zadziwienie są początkiem prawdy i poznania. Kategoria ta, oddawana w zachodnim Średniowieczu przez łaciński termin *mirabilia* (franc. *merveilleux*), odnosi się często do wymiaru cudowności idącego w parze ze zdumieniem nad pięknem wewnętrznym człowieka objawiającym się w spotkaniu z transcendencją, ze zdumieniem nad pięknem otaczającego świata, ale też z zadziwieniem się wspaniałością i wielkością samego Boga udzielającego się poprzez miłość człowiekowi. Zdumienie rodzące się na widok egzotycznego świata Orientu daje też możliwość zachodnioeuropejskim rycerzom otwarcia się na kulturę odmienności, co skutkuje ubogaceniem spojrzenia na złożone kwestie (współ)istnienia dwóch odmiennych cywilizacji. Zdumienie rodzi tęsknotę, która staje się katalizatorem ludzkiej wędrówki, gdyż wypływa z pragnienia dotknięcia tajemnicy spraw ostatecznych, ale też doświadczenia bliskości innych osób.

Rozdział piąty, „Walka”, mówi o tej drodze do wartości, jaką jest w analizowanym tekście zbrojne starcie, konfrontacja na polu bitwy. Jednak jest nią również walka rozgrywająca się w duszy i psychice bohaterów, w której słaba ludzka natura toczy bój z wartościami wymagającymi wysiłku i wyrzeczeń. Poprzez walkę zbrojną krzyżowcy umacniają swoje panowanie, a dzięki walce wewnętrznej wzrastają duchowo, umacniając swoje człowieczeństwo. W rozdziale szóstym („Miłosierdzie”) ukazują drogę uwrażliwiającą bohaterów *Wielkiego podboju zamorskiego* na potrzeby bliźniego poprzez takie postawy, jak szlachetność, poświęcenie i bezinteresowność. Droga ta sprawia, że z większym oddaniem służą oni potrzebującym. Taka postawa umacnia i jednoczy krzyżowców, gdy napotykają na swojej drodze wyzwania. Ostatni rozdział tej części rozprawy, „Przebaczenie”, analizuje drogę, która przybiera w analizowanym tekście formę wewnętrznego oczyszczenia. Doskonaląc się na tej drodze, bohaterowie oczyszczają swoje relacje z innymi, postępują w wewnętrznej wolności oraz odkrywaniu prawdy, dobra i piękna.

W konkluzji starałam się ukazać w syntetyczny sposób, jaki obraz świata wartości wyłania się z kart *Wielkiego podboju zamorskiego*, na czym polega jego dynamika i jak zachowuje się człowiek wobec owych wartości, stanowiących dla niego niezwykle istotne wyzwanie egzystencjalne. Wartości te porządkują świat wewnętrzny bohaterów, ale porządkują też świat chaosu walki i nieprzewidywalności, kierując go ku wymiarom pozytywnym. Wskazują także na porażkę samowystarczalności – człowiek często nie jest w stanie sam pokonać wielu prób i doświadczeń, podczas gdy dzięki otwarciu się na transcendencję staje wobec rzeczywistości natury duchowej, która umożliwia mu pokonanie jego ograniczeń.

W moich badaniach posługuję się metodą interdyscyplinarną, w której – ze względu na charakter dzieła i specyfikę tematu – spojrzenie filologiczne i hermeneutyczne (w rozumieniu sztuki interpretacji tekstów literackich) ubogacone zostało spojrzeniem historycznym, filozoficznym i teologicznym (ze szczególnym uwzględnieniem teologii moralnej).

Analizując *Wielki podbój zamorski* z punktu widzenia wpisanego weń systemu wartości chciałam odczytać ten utwór (i poniekąd szerzej pojętą średniowieczną

literaturę krucjatową) według innego, niż powszechnie stosowany upraszczający klucz retoryki konfrontacji cywilizacyjnej, a tym samym zwrócić uwagę na nieuzasadnione i krzywdzące stereotypy, według których średniowieczna literatura epicka odnosząca się do okresu wypraw krzyżowych proponuje spłaszczony, schematyczny, negatywny obraz fanatycznego i dwubiegunowego świata. Uważna lektura pozwala stwierdzić, że literatura ta kryje wiele innych – twórczych i pozytywnych – wymiarów, oddających złożoną naturę twórczości literackiej, ale też złożoną naturę człowieka, któremu przyszło realizować swe życie w trudnym doświadczeniu historycznym i egzystencjalnym otaczającej go rzeczywistości.